

**БЕЛАРУСКІ ВУЧЭБНЫ ТЭКСТ
ПЕРЫЯДУ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ:
ЗМЕСТАВАЕ НАПАЎНЕННЕ**

К. П. Любецкая

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, lubetsk@bsu.by*

У артыкуле ставіцца за мэту вызначэнне корпуса беларускамоўнай вучэбнай літаратуры, распрацаванай падчас Першай сусветнай вайны. Аналізуюцца гістарычныя перадумовы распрацоўкі вучэбных матэрыялаў, асэнсоўваецца ўплыў т. зв. знешніх фактараў на станаўленне беларускага школьніцтва на акупаванай тэрыторыі Обер Ост і Усходняй Беларусі, што знаходзілася ў межах царскай Расіі. Разглядаюцца задачы падручнікаў, абумоўліваецца складанне вучэбнага тэксту ў такіх сферах, як: літаратура, мова, гісторыя, матэматыка, замежная мова (нямецкая), асэнсоўваюцца асаблівасці зместавага напаўнення выданняў для школы.

Ключавыя словы: вучэбны тэкст; школьніцтва; літаратура; мова; гісторыя; матэматыка; замежная мова.

Гісторыя распрацоўкі беларускіх вучэбных кніг пачынаецца з выданняў Ф. Скарыны, С. Буднага, П. Мсціслаўца, М. Смяцкага і іншых дзеячаў, дзейнасць якіх мела выключнае значэнне ў справе станаўлення і развіцця асветы і навукі. Вывучаючы крыніцы вучэбнага характару, можна ў кожны асобны перыяд вылучыць адметныя рысы зместавага і фармальнага плана, разгляд якіх дазваляе ахарактарызаваць іх перадусім як факт беларускай культуры. Акрамя гэтага, вывучэнне т. зв. знешняга кантэксту іх падрыхтоўкі: прычыны, задачы і ўмовы стварэння дазваляе ацаніць ролю гэтых матэрыялаў не толькі ў справе станаўлення беларускага кнігазнаўства, асаблівасцей развіцця педагагічнай справы ў Беларусі, але і ўсвядоміць адметнасці беларускага тэксту і ахарактарызаваць яго ўнікальныя рысы. Уяўляецца, што ў далейшым на падставе атрыманых аналізу можна прасачыць дынаміку развіцця беларускамоўнага тэксту вучэбнай тэматыкі.

У сувязі з адзначаным вышэй, мэта артыкула палягае ў вызначэнні зместавых асаблівасцей вучэбнага тэксту пачатку ХХ ст., для дасягнення якой уяўляецца істотным перадусім вылучэнне корпуса вучэбнай літаратуры гэтага перыяду, разгляд перадумоў яе стварэння і аналіз зместавага напаўнення.

Трэба адзначыць, што ў даследаваннях па гісторыі даволі падрабязна разглядаецца пытанне развіцця нацыянальнага школьніцтва падчас Першай сусветнай вайны. Пры гэтым акцэнт скіраваны на аналіз т. зв. знешніх фактараў, якія паўплывалі на адкрыццё беларускіх школ ва ўмовах ваенных падзей. У даследаваннях па станаўленні педагагічнай думкі ў Беларусі звяртаецца ўвага ў большай ступені на арганізацыю і задачы школьнай справы на беларускай мове. Разгляд самога вучэбнага тэксту гэтага перыяду застаецца па-за ўвагай навукоўцаў, што робіць вывучэнне гэтага пытання цікавым для ўсведамлення пачаткаў фарміравання жанру вучэбнай кнігі вучэбнага падстылю беларускай мовы.

Можна меркаваць, што станаўленне школьніцтва на нацыянальнай мове ў пачатку ХХ ст. у сукупнасці з пашырэннем нацыянальнага перыядычнага друку, адкрыццём культурных устаноў стала значным штуршком для развіцця нацыянальнай мовы і закладвання асноў яе стылістычнай дыферэнцыяцыі. У сувязі з адзначаным вышэй аб'ектам вывучэння з'яўляецца беларускамоўная вучэбная літаратура, распрацаваная падчас Першай сусветнай вайны, а прадметам вывучэння выступаюць беларускамоўныя вучэбныя тэксты.

Увосень 1915 г. на частцы занятых паўночна-ўсходніх земляў Беларусі быў створаны вайсковы адміністрацыйны абшар Обер Ост. «Нямецкая акупацыйная палітыка на Беларусі ў культурна-асветніцкай галіне была накіравана на падрыў царскай школьнай палітыкі» [6, с. 39]. У пачатку 1916 г. галоўнакамандуючым германскім Усходнім фронтам П. Гіндэнбургам былі зацверджаны дакументы аб арганізацыі на абшары Обер Ост школьнай справы, дзе згодна з прынцыпам раўнапраўя «забаранялася весці ў пачатковых школах навучанне па-руску і ўводзілася абавязковае выкладанне на роднай мове» [7, с. 16]. Паводле ініцыятывы мясцовай інтэлігенцыі на акупаванай тэрыторыі былі арганізаваны беларускія школы. «Агульная колькасць гэтых школ [беларускіх – *К. Л.*] на абшары “старой акупацыі” (г. зн. на тэрыторыях, занятых немцамі да 18.2.1918 г.) перавышала за 150» [7, с. 19].

«Палітыка ўрада [царскай Расіі – *К. Л.*] да 1917 г. заставалася ў асноўных рысах нязменнай, накіраванай на прымусовую русіфікацыю ўскраін пераважна шляхам укаранення рускай мовы» [4, с. 208]. На тэрыторыі Усходняй Беларусі беларускі рух у справе развіцця беларускай культуры, адукацыі і асветы на беларускай мове актывізаваўся пасля Лютаўскай рэвалюцыі. Б. Тарашкевіч, выступаючы з дакладам школьнай камісіі на з'ездзе беларускіх нацыянальных арганізацый (сакавік 1917 г.), адзначаў, што «ніхто з членаў камісіі не выказаўся прынцыпова супраць беларускай мовы ў школе, ён паведаміў, што камісія прапаноўвае ажыццявіць паступовы пераход на беларускую мову, паколькі няма ні

добрых падручнікаў, ні дастатковай колькасці настаўнікаў-беларусаў» [6, с. 74]. Ужо пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі паступова праводзілася праграма беларусізацыі школы. У гэты час пры сакратарыяце асветы пачынае сваю дзейнасць бюро па справах распрацоўкі школьных падручнікаў, выданне якіх планавалася ў таварыстве «Асвета». З 1918 г. арганізуецца школьная інспекцыя, настаўніцкія курсы, пашыраецца сетка пачатковых і сярэдніх школ.

У цэлым, разгортванне беларускага школьніцтва спрыяла фарміраванню кадраў нацыянальнай інтэлігенцыі, якая разумела неабходнасць захавання адукацыі на роднай мове, культуры і традыцый народа. Істотным стрымліваючым фактарам арганізацыі беларускага школьніцтва стаў недахоп вучэбнай літаратуры на нацыянальнай мове, слабое фінансаванне, адсутнасць матэрыяльнай базы.

Паколькі большая частка мясцовага насельніцтва заставалася непісьменнай, распрацоўка вучэбных матэрыялаў у перыяд Першай сусветнай вайны праводзілася перадусім для задавальнення патрэб пачатковай школы. Варта адзначыць пры гэтым, што ў першую чаргу вучэбныя тэксты ствараліся ў сферах, абавязковых для забеспячэння вучэбнага працэсу: навука чытання, літаратура, мова, замежная мова (на акупаванай тэрыторыі – нямецкая), гісторыя, матэматыка.

Для засваення навукі чытання ў пачатковай школе былі падрыхтаваны:

- Pieršaja čytanka: knižyca dla biełaruskich dzietak dzieła nawuki čytańnia / złažyŭ W. Łast (Wilnia, 1915);
- Nowy lementar dla biełaruskich dzietak / Układ. i wyd. Janki Stankiewiča (Wilnia, 1918).

В. Ластоўскі адзначае, што «ad sposobu nawučańnia pačatkoj wielmi mnoha zaležyć dalejšaja nawuka čytańnia; dzieła hetaho na nawučańnie pačatkoj wučyciel pawinien zwiarnuć asabliwuju uwahu, i na hetu reč treba kłaści nie škadujučy pracy, dy starajučysia, kab kožnaje dzicia dobra ūsio wyrozumieło» [2, с. 3].

Аўтар «Новага лемантара» Я. Станкевіч у звароце «Dla wučycielaў» адзначае, што «lepšaja metoda pry nawučańni čytać – heta analityčna-syntetyčnaja. Spaćatku wučać dziacijej raskładać skazy na słowy, dalej słowy na sklady i sklady na asobnyje zyki. Razzłažyŭšy skład na asobnyje zyki, treba jaho iznoŭ pračytać razam, značycca treba jaho napisać, abo złažyć z razrezných liter» [1, с. 2].

У чытанкі ўключаліся перадусім тэксты, цікавыя для вучняў пачатковай школы: загадкі, лічылкі, казкі, прыпеўкі, вершы, прыказкі. Тэксты былі арыентаваныя на адлюстраванне карцін беларускага жыцця (Naš kraj, Maja chatka), характэрнае беларускай зямлі (Ziemia – maći karmicielka,

Rataj), унікальнасць беларускай прыроды (Aswojenuje i dzikije źwiery, Jak woŭki wučać swaich dziaciej, Jak babry zatamawali rečku).

З мэтай развіцця эстэтычнага патэнцыялу дзіцяці былі падрыхтаваны кнігі для чытання:

- Rodnyje zierniaty. Knižyca dla školnaho čytańnia. Złažyŭ W. Łastoŭski (Wilnia, 1916);

- Ластоўскі, В. Родныя зярняты: кніжыца для школьнага чытання (Wilnia, 1916),

- Дзіцячая чытанка: [зборнік вершаў і казак] (Мінск, 1917);

- Łastoŭski, W. Niezabudka: pieršaja paśla lementara čytanka / złažyŭ i wydaŭ W. Łastoŭski (Wilnia, 1918);

- Siejbit: druhaja, paśla lementara, čytanka dla pačatkowych škoł / złažyŭ i wydaŭ W. Łastoŭski (Wilnia, 1918);

- Raściny: Padručnik dla školnaha ŭžytku (1918).

Вучэбныя даведнікі для развіцця здольнасцей чытання ствараліся з мэтай актывізацыі пазнавальнай дзейнасці вучняў пачатковай школы і фарміравання ў іх ўстойлівага інтарэсу да вывучэння духоўнай культуры і побыту беларусаў, усведамлення самабытнасці свайго этнасу, выхавання пачуцця нацыянальнай годнасці і павагі да сваёй нацыі (тэксты: Biełarus, Malitwa, Kniazioŭna Rohnieda, Pieśnia Horasławy, Iziasłaŭ, Ŭsiesłaŭ, Witoŭt i Jahajła).

Паколькі ў Расійскай імперыі беларуская мова ў школе і афіцыйным справаводстве была забаронена, публікацыя беларускай граматыкі да Першай сусветнай вайны не ўяўлялася магчымай справай. У гэты час рыхтуюцца:

- Łuckiewič, Anton. Biełaruskaja hramatyka. Pawodłuh lekcij, čytanych na Biełaruskich Wučycielskich kursach u Wilni ŭ 1915–1916 hh. Čaść I. Fanetyka i etymalohija (Wilnia, 1916);

- Jak prawilna pisać pa biełarusku / ułažyŭ Ant. Łuckiewič (Wilnia, 1917);

- Pròsty spòsab stàcca ŭ karòtkim čàse hràmatnym / napisàli pr. dr. Rùdolf Àbiht u Brèslawi i Ĭànka Stankèwič u Wilni (Breslaŭ, 1918);

- Biełaruski prawapis / A. Łuckiewič i J. Stankiewič (Wilnia, 1918);

- Hramatyka biełaruskaj mowy. Apracawaŭ В. Рацобка, wučyciel biełaruskaj mowy ŭ S’vislackaj biełaruskaj wučyciel’skaj seminarij, redaktar časopisi «Biełarus» (Wilnia, 1918);

- Зорка: беларуская граматыка. Злажыла А. Смоліч (Вільня, 1918).

Складанне граматыкі было абумоўлена неабходнасцю сістэматызацыі прынцыпаў фанетыкі, арфаграфіі і пунктуацыі беларускай мовы. Асноўнай задачай у тэкстах стала навучанне беларускаму слову, чытанню і пісьму.

Падчас Першай сусветнай вайны рабіліся захады па распрацоўцы падручніка па гісторыі. У беларускім аддзеле бібліятэкі Акадэміі навук Літвы можна ўбачыць рукапісны беларускамоўны падручнік па сусветнай гісторыі, які стварыла Розэнберг (Ротэнберг).

Паколькі абавязковым стала выкладанне ў школе замежнай мовы (нямецкай), у час акупацыі для забеспячэння вучэбнага працэсу літаратурай было прынята рашэнне перадусім займацца перакладам на беларускую мову ўжо наяўных падручнікаў. Для пачатку было вырашана выкарыстаць вопыт палякаў і перакласці на беларускую мову польскамоўныя метадычныя выданні. Так быў зроблены пераклад польскага падручніка «Deutsche Sprache für Anfänger. Polnisch-deutsche Übungen mit Angabe der Aussprache, ihrer Regeln und der notwendigsten Wörter» (Wilno, 1916) [гл. больш падрабязна: 5, с. 15–19]. Кнігу планавалася выдаць пад назвай «Niamiecki dla račynajučych. Hutarki biełaruska-niamieckije, s prydačaj wumowy i bolej patrebnych slojю Apracawaŭ Wlast».

Для вывучэння матэматыкі ў пачатковай школе тэрмінова былі перакладзены:

- Zadačnik dla račatkowaj školy. Pieršy hod nawuki. Uloženy pavoroduh prahram arytmetryki dla narodnych škol ministerstwa narodnaj prašwiety. Pieretłumačeny z 73 wydannia. Uwahi dla wučyciela ułažyŭ A. Ł. (Wilnia, 1916);

- Задачнік для пачатковай школы. Першы год навукі / Г. Юрэвіч. Уложены паводлуг праграм арытметыкі для народных школ Міністэрства народнай прасветы. Ператлумачаны з 73 выдання. Увагі для вучыцеля улажыў А. Л. [Антон Луцкевіч] (Вільня, 1916);

- Zadačnik dla račatkowych škol: druhi i trejci hod nawuki / G. Jurewič. (Wilnia, 1916);

- Задачнік для пачатковых школ. Другі і трэйці год навукі. Пер. В. Л. [В. Ластоўскага] з Юрэвіча (Вільня, 1916).

У задачніках прапануецца перадусім вучыць «чатыры спосабы лічэння да дзесяцёх: лічэнне простае (складаньне), адыманьне, лічэнне простае і адыманьне, множаньне, дзяленьне, усе спосабы». Адзначаецца, што «як у кожнай навучы, так і тут трэба дзяржацца таго асноўнага правіла, што ад вядомых рэчаў мы пераходзім да невядомых, тлумачым іх, ужываючы слоў і паняццяў, вядомых дзяцём» [3, с. 4].

У асобныя раздзелы вынесены «чатыры спосабы лічэння да 20: лічэнне простае (складаньне), адыманьне, множаньне, дзяленьне» і «за-

дачы на ўсе спосабы». У даведніку другога і трэцяга году навучання да вывучэння прапануюцца: «чатыры спосабы ліку да сту, да тысячы, складаньне, адыманьне, множаньне, дзяленьне, меры часу, меры даўжыні, вагі, сыпкіх цел, жыдкіх цел, задачы на вылічаньне процэнтаў, квадратныя і кубічныя меры, дробня». Дадаткам да выдання служаць «табліца мер (даўжыні, квадратовыя, кубічныя, вагі, сыпкіх і плыукіх цел, паперы, грошы, часу) і адказы».

А. Луцкевіч ва «Увагах да вучыцеля» адзначае, што «задачнік – гэта першая кніжка пры навуцы арытметыкі. Тэорыя павінна быць дадаткам – дзеля сыстэматызацыі, упарадкаваньня тых вед, якія дзеці здабылі практыкай» [3, с. 5].

Такім чынам, можна адзначыць, што перадумовай распрацоўкі беларускага вучэбнага тэксту ў 1916–1918 гг. стаў ход гістарычных падзей, калі падчас Першай сусветнай вайны была знята забарона ўжывання беларускай мовы (пераважна ў сферы культуры: выданне газет, стварэнне нацыянальнага тэатра, адкрыццё бібліятэк і інш.). Менавіта ў гэты час актыўныя дзеячы беларускай нацыянальнай ідэі парупіліся разгарнуць культурную працу і наладзіць школьніцтва на сваёй мове (што якраз не забаранялася ваенным адміністрацыйным рэжымам).

Зместавае напаўненне падрыхтаваных даведнікаў, арыентаванае на ўлік каштоўнасцей беларусаў, спрыяла перадусім разуменню неабходнасці развіцця сістэмы адукацыі на нацыянальнай мове. Можна меркаваць, што распрацаваныя беларускамоўныя падручнікі па літаратуры, мове, гісторыі, матэматыцы, замежнай мове (выдадзеныя і рукапісныя, арыгінальныя і перакладныя, укладзеныя на лацініцы і кірыліцы) адыгрывалі істотную ролю ў асэнсаванні канцэпцыі пабудовы беларускай школы, з’яднанні настаўніцкіх колаў ў справе выкладання на беларускай мове, далейшым складанні беларускамоўных матэрыялаў навучальнага характару, вырашэнні пытанняў графікі і арфаграфіі.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Nowy lementar dla biełaruskich dzietak / Układ. i wyd. Janki Stankiewiča. – Wilnia : Druk. Homan, 1918. – 32 s.
2. Pieršaja čytanka : knižyca dla biełaruskich dzietak dziela nawuki čytańnia / złažyў W. Łast. – Wilnia : Drukarnia M. Kuchty, 1916. – 64 s.
3. А. Л. Увагі для вучыцеля // Задачнік для пачатковай школы. Першы год навукі / Г. Юрэвіч. Уложены паводлуг праграм арытметыкі для народных школ міністэрства народнае асьветы. Перакладзена з 73 выданьня. Увагі для вучыцеля улажыў А. Л. [Антон Луцкевіч] (Выданьне другое. – Менск : Друкарня Інвалідаў, 1920. – С. 3–5.

4. *Беленчук, Л. Н.* Национальные ценности образования как общественный аспект решения этнических проблем в России на рубеже XIX–XX вв. // Национальные ценности образования : История и современность. – М. : Ин-т теории образования и педки РАО, 1996. – С. 205–210.

5. *Любецкая, К. П.* 3 гісторыі нямецка-беларускай, беларуска-нямецкай лексікаграфіі і тэрмінаграфіі / К. П. Любецкая. Беларуская тэрміналогія. Вып. 2. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2002. – 131 с.

6. *Снапкоўская, С. В.* Адукацыйная палітыка і школа на Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX стст. – Мінск : НІА, 1998. – 192 с.

7. *Туронок, Ю.* Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Туронок. – Мінск : Беларусь, 1993. – 293 с.